

مروری بر تاریخ بانکداری جهان و سهم ایرانیان در پیدایش آن

بخش دوم

از: دکتر علی شرقی

پیدایش بانکداری و نفوذ این پدیده از امپراتوری پارس به کشورهای اروپایی

همانطوری که در شماره پیشین اشاره شد، پس از حمله اقوام غرب اروپا به امپراتوری روم، پیشرفت تمدن و از جمله صنعت نوپای بانکداری چند قرن متوقف گردید و این توقف تا جنگ‌های صلیبی ادامه داشت. اروپاییان در طول جنگ‌های صلیبی مجدداً با بانکداری که در شرق پیشرفت بیشتری یافته بود، آشنا شدند و به خصوص در سرزمین‌های روم غربی و ایتالیا کنونی نظر به سابقه تاریخی قبلی که در فلورانس و لمباردی و ونیز وجود داشت، رواج بسیار گرفت. از این زمان به بعد، صنعت بانکداری در اروپا قوام چشمگیری یافت و تاثیر انقلاب صنعتی باعث شد که بانکداری غرب بر بانکداری شرق پیشی گیرد و از این تاریخ است که غرب با سرعتی قابل توجه در این رشته به همراه سایر علوم و فنون از ما پیشی گرفت.

بانکداری ایران در دوره میانی

تا قرن هجدهم بانکداری در ایران به همان وضع سنتی خود ادامه داشت تا اینکه اواخر قرن نوزدهم اولین بانک جدید اروپایی در ایران آغاز بکار کرد. این بانک انگلیسی، "شرق جدید" (New Oriental Bank) نام داشت و شعبه مرکزی آن در هندوستان بود. بانک شرق جدید بدون آن که امتیازی از دولت ایران کسب کند، شعبه‌ای در تهران در سال ۱۸۸۷ گشود و دو سالی مشغول به کار بود تا اینکه بانک جدیدالتاسیس شاهنشاهی ایران (The Imperial Bank

of Persia) تاسیسات آنرا در سال ۱۸۸۹ خریداری کرد و آن بانک از ایران رفت ولی کارش در این دو سال موفقیت‌آمیز بود؛ نرخ بهره را که در آن زمان بی‌حساب و کتاب بود در ۱۲ درصد تثبیت کرد و یک چک بانکی یا چک تضمینی به مبلغ پنج ریال نیز در جریان انداخت که آن را باید اولین نمونه اسکناس یا چک تضمینی در دوران جدید بانکداری ایران دانست.

سابقه تاسیس بانک شاهنشاهی ایران از اینجا آغاز شد که در سال ۱۸۷۲ میلادی میرزا حسین‌خان سپهسالار صدر اعظم ناصرالدین شاه که نسبتاً روشنفکر بود و سال‌ها در استانبول اقامت داشت و با تحولات اروپا آشنا شده و مطلع شده بود که پطر کبیر امپراتور روسیه برای اولین بار به اروپا سفر کرده و تغییرات بنیادی اروپا او را تحت تاثیر قرار داده و در کشور خود به تبع اروپا تغییرات جدید را آغاز نموده است لذا او هم به امید آنکه در ناصرالدین شاه نیز چنین تغییری روی خواهد داد، شاه را برای مسافرت به اروپا تشویق نمود. از سال ۱۸۷۳ شاه سه بار عازم فرنگ شد و این اولین سفر یک پادشاه ایران به اروپاست. قبل از این سفر

سپهسالار برای تهیه مخارج سفر پادشاه در تکاپو بود و آقای الیسون سفیر انگلیس از این موضوع با خبر شد و جریان را به شخصی به نام بارون ژولیوس رویتر که یک سرمایه‌گذار یا واسطه سرمایه‌گذاری بود خبر داد.

بارون ژولیوس رویتر که خبرگزاری رویتر نیز مربوط به اوست، با همراهی سفیر انگلیس و دادن پیشکش‌های لازم موفق شد در یکی از این سفرها امتیاز نامه‌ای از شاه ایران بگیرد که از نظر وسعت شمول، آنهم به ثمن بخش، تا آن زمان بی‌سابقه بود از آن جمله امتیاز تاسیس بانک، نشر اسکناس، امتیاز احداث راه آهن و تراموا، حق انحصاری استخراج کلیه معادن کشور به غیر از طلا و احجار کریمه، حق انحصاری حفر قنوات و ساختن هر نوع وسیله آبیاری، جاده‌سازی و حتی عایدات گمرک یا بقول لرد کرزول وزیر امور خارجه وقت انگلیس "واگذاری کامل و فوق‌العاده عجیب تمام منابع حیاتی یک کشور". اما در مراجعت از اروپا هنگامی که شاه در روسیه بود، روس‌ها که در عین حال رقیب انگلیسی‌ها نیز بودند، مضرات این قرارداد شوم را به ناصرالدین شاه گوشزد نمودند و

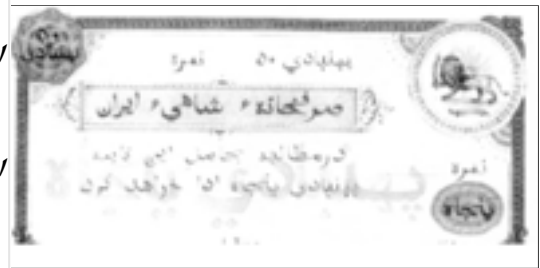
چاپخانه Bradbury Wilkinson به چاپ رسید و بتدریج در جریان گذاشته شد. از مشخصات سری اول اسکناس‌های بانک شاهی یکی هم این بود که برای اولین و آخرین بار در تاریخ بانکداری ایران اسکناس‌های ۳ تومانی و ۲۵ تومانی نیز چاپ و توزیع شد. سری کامل اسکناس‌های سال ۱۸۹۰ به ترتیب شامل:

۱- ۲- ۳- ۵- ۱۰- ۲۰- ۲۵- ۵۰- ۱۰۰- ۵۰۰ و ۱۰۰۰ تومانی بود. اسکناس‌های ۱۰ تومان به بالا دارای امضا چاپی نبود و هنگام تحویل توسط مدیر بانک، با دست امضا می‌شد. ارزش اسکناس‌های ۵۰۰ و ۱۰۰۰ تومانی به حدی بالا و به اصطلاح درشت بود که عملاً در جریان قرار نگرفت. بانک شاهی ظرف سه چهار سال اولیه فعالیت شبکه بانکی خود را توسعه داد و در تمام شهرهای بزرگ ایران و همچنین در بصره و بمبئی شعبه‌های آبرومندی دایر نمود و مدیران همه شعبه‌ها انگلیسی بودند.

با گسترش کار این بانک دولت‌های روسیه تزاری و امپراتوری عثمانی که رقابتی همیشگی انگلیس در ایران بودند نیز دولت امین‌السلطان را تحت فشار قرار دادند و بزودی دو بانک خارجی دیگر بنام بانک عثمانی و بانک استقراسی روس نیز فعالیت خود را در کشور آغاز کردند. بین این سه بانک از ابتدا رقابتی بوجود آمد و این رقابت طبعاً باعث زد و بندهایی علیه بانک شاهی گردید. از آنجایی که در قرارداد دولت ایران با رویتر ذکر شده بود که بانک شاهنشاهی مجبور است "قیمت بلیت‌های^(۵) خود را به محض رویت در هر کجا نشر شده‌اند، ادا کنند، معهداً بلیت‌های شعبات

ساختمان که متعلق به شعبه بانک شرق جدید بود، افتتاح شد. این ساختمان را بعداً خراب کردند و ساختمان بهتری که شبیه کلیساهای کوچک اروپایی بود در همان محل ساختند که هنوز هم قسمتی از آن پا برجاست. دفتر مرکزی بانک در لندن بود. ریاست کل بانک را Lord W. Kosheick بعهده داشت. برای اداره بانک که در واقع بانک مرکزی ایران بود و اجازه نشر اسکناس را نیز داشت، کلیه افراد سطح بالا را از انگلیس فرستادند. مدیر بانک شخصی بود انگلیسی‌الاصول بنام ژوزف رویینو که در مصر مدیر یک بانک مصری- انگلیسی بود و به استناد اینکه با فرهنگ مردم شرق آشناست، به این سمت برگزیده شد.^(۱)

از مشخصات سری اول اسکناس‌های بانک شاهی یکی هم این بود که برای اولین و آخرین بار در تاریخ بانکداری ایران اسکناس‌های ۳ تومانی و ۲۵ تومانی نیز چاپ و توزیع شد.

عنوان بانک جدید به انگلیسی از همان ابتدا The Imperial Bank of Persia بود ولی عنوان آنرا به زبان فارسی ابتدا به همان روشی که معمول بود "صرافی شاهی ایران" ترجمه نمودند. طرح دو اسکناس را نیز با همین عنوان صرافخانه شاهی به ارزش ۲۰ شاهی^(۲) و پنجاه

"برای توسعه تجارت و ازدیاد ثروت ممالک محروسه ایران، بانک شاهنشاهی علاوه بر عملیات بانکی می‌تواند به هزینه خود یا هر کس دیگری که بخواهد به هر عمل صنعتی یا تجارتي که صلاح بداند، اقدام نماید بشرط آنکه برخلاف مذهب مرسوم ممالک نباشد"

و ماده بعد قرارداد حتی جالب‌تر است:

"بانک شاهنشاهی ایران حاضر است هر گونه فداکاری برای توسعه منابع ثروتی مملکت بوسیله استخراج معادن بنماید و حکومت ایران به موجب این امتیاز حق انحصاری در تمام کشور برای استخراج معادن آهن و مس، سرب، منگنز، زغال سنگ، جیوه، نفت و پنبه نسوز می‌دهد."

خوشبختانه چون رویتر نتوانست به غیر از تشکیل بانک اقدام دیگری برای سایر امتیازات خود بعمل آورد لذا بقیه امتیازات خود به خود مشمول مرور زمان گردید و فقط شرکتی بنام "شرکت حقوق استخراجی ایران" یا Persian Mining Rights Corp. تأسیس کرد و در بعضی نقاط نیز برای اکتشاف نفت حفاری‌هایی شد ولی چون نفتی پیدا نشد، منصرف شدند.

این بانک در ژانویه سال ۱۸۹۰ در یک ساختمان دو طبقه در میدان توپخانه در همان

ارزش اسکناس‌های ۵۰۰ و ۱۰۰۰ تومانی به حدی بالا و به اصطلاح درشت بود که عملاً در جریان قرار نگرفت.

می‌تواند در تهران هم ادا شود" که منظور از این ماده قرارداد اینست که بانک موظف است هر کس اسکناس بانک شاهنشاهی را به هر شعبه آرایه داد و تقاضای معادل آن به طلا یا نقره نمود، بلافاصله این تبدیل و تبدیل باید انجام پذیرد. بانک استقراسی روس هنگامی که از این ماده قرارداد مطلع شد، به کمک صرافان بزرگ که آنها هم به دلیل آنکه بانک شاهی کار و کسب‌شان را راکد نموده بود و از آن بانک دل خوشی نداشتند،

پهنابادی^(۳) تهیه کردند که نمونه آن را در این صفحه ملاحظه می‌فرمایید.

اما بعداً تصمیم مسوولان تغییر کرد و نام بانک به فارسی "بانک شاهی" و سرانجام "بانک شاهنشاهی ایران" انتخاب شد. درباره واحد پول نیز به جای پهنابادی و شاهی، "تومان"^(۴) را انتخاب کردند. بر مبنای همین تغییرات، اولین سری اسکناس ایران در سال ۱۸۹۰ در انگلستان توسط

**تومان واژه ترکی است.
ترک‌هایی که ۷-۸ قرن پیش به
ایران مهاجرت کردند، با خود این
واژه را در ایران رواج دادند و در
اصل یک واژه ارتشی و به معنای
۱۰ هزار است و امیر تومان به
معنی فرمانده ۱۰ هزار
سرباز است.**

(۲) شاهی در دوره قاجار واحد پول و معادل ۵۰ دینار آن زمان بوده است. در دوره پهلوی یک شاهی معادل ۵ دینار شد و سکه ۵۰ شاهی معادل نیم ریال بود.

(۳) پهناباد که به پنا باد بیشتر مشهور است، مخفف پناه آباد است و نام سکه‌ای است که در پناه آباد (قلعه شوشی) ضرب شده است و معادل ۱۰ شاهی است و دو پنابادی معادل یک قران است.

(۴) تومان واژه ترکی است. ترک‌هایی که ۷-۸ قرن پیش به ایران مهاجرت کردند، با خود این واژه را در ایران رواج دادند و در اصل یک واژه ارتشی و به معنای ۱۰ هزار است و امیر تومان به معنی فرمانده ۱۰ هزار سرباز است. در بانکداری یک تومان معادل ۱۰ هزار دینار گردید. از سوی دیگر هر ۱۰ قران یک تومان بوده است.

(۵) در زمان عقد قرارداد هنوز واژه اسکناس معمول نبوده است. از این جهت، در ترجمه فارسی قرارداد رویتر واژه Bank Note به بلیت ترجمه شده است. از این جالب‌تر اینکه هفت سال قبل از این (۱۸۸۳) وقتی اسکناس‌های منات روس به ایران وارد شد، ناصرالدین شاه آنرا قطعات نجس کاغذ خواند و طی فرمانی اعلام داشت "مردم بسیار احمقند که قطعات نجس کاغذی را به جای طلا و نقره می‌پذیرند."

مرکز تحقیقات و بررسی‌های اقتصادی

کارهای بانکی مردم را انجام می‌دادند و شعبه‌هایی در شیراز و اصفهان و تبریز و حتی در بمبئی و بصره و غیره داشتند و به جای صدور چک "بیجک" صادر می‌کردند که فقط عهده شعبات خودشان بود.

مشهورترین این بانک‌های کوچک یا صرافان بزرگ، طومانیان، جهانیان، تجارتخانه جمشیدیان، کمپانی فارس، شرکت اتحادیه و شرکت عمومی ایران بودند.

سال ۱۳۰۹ شمسی را می‌توان آغاز دوره نوین بانکداری در ایران نامید. در این سال حق انحصاری نشر اسکناس در مقابل شرایطی از بانک شاهی سلب شد.

ابتدا مقدمات تاسیس بانک پهلوی که بعداً به بانک قشون و بانک ارتش

نامیده شد آغاز گردیده بود و سرانجام به نام بانک سپه موسوم گشت ولی از سال ۱۳۰۰ شمسی پیشنهاد تاسیس بانک ملی برای کشور مطرح شد که نهایتاً در چهارم اردیبهشت ۱۳۰۷ قانون ایجاد آن با سرمایه دو میلیون تومان در مجلس تصویب گردید و همانطوری که در بالا اشاره شد، از سال ۱۳۰۹ حق نشر اسکناس نیز به بانک ملی داده شد و بانک ملی ایران، هم در مقام بانک مرکزی و هم بعنوان یک بانک تجاری، امور بانکی کشور را در دست گرفت. بتدریج بانک فلاح (کشاورزی) بانک کارگشایی، بانک تهران، بانک عمران، بانک پارس، بانک توسعه صنعتی، بانک صادرات و معادن ایران، بانک ایران و روس، بانک ایران و ژاپن، بانک بیمه بازرگانان، بانک ایران و هلند، بانک کار و از سال ۱۳۵۰ تا آغاز انقلاب تعداد دیگری

بانک‌های کوچک تاسیس شدند که چون این مقاله اختصاص به تاریخ بانکداری دوره باستانی و میانی را دارد، مشروح بانکداری نوین ایران و جهان به مقاله دیگری موکول خواهد گردد.

زیرنویس‌ها:

(۱) این شخص مقاله بسیار قابل استفاده‌ای را در سال ۱۸۹۲ درباره سابقه تاریخی و سهم ایرانیان در بانکداری جهان در شماره ژانویه همان سال در مجله The Institute of Bankers در لندن به چاپ رسانده است.

همدست شدند و مقدار زیادی اسکناس بتدریج از شعبات بزرگ تهیه کردند و سپس میزان قابل توجه اسکناس را به یک شعبه کوچک در یکی از شهرستان‌های دور افتاده عرضه کردند و تقاضای طلا و نقره نمودند و چون آن شعبه این میزان سکه طلا و نقره نداشت و از عهده تبدیل اسکناس‌ها بر نیامد، در بازار مالی سراسر کشور شایع نمودند که بانک شاهی ورشکسته است. مدیران بانک به فکر راه چاره افتادند و برای خنثی کردن این دسیسه تدبیری اندیشیدند و برای هر شعبه‌ای مهری به فارسی و انگلیسی تهیه کردند به این مضمون که: "فقط در Only" خواهد شد" و "Payable at" در روی اسکناس و مهر انگلیسی را در پشت آن می‌زدند.

**تا قرن هجدهم بانکداری در
ایران به همان وضع سنتی خود
ادامه داشت تا اینکه اواخر قرن
نوزدهم اولین بانک جدید اروپایی
در ایران آغاز بکار کرد. این بانک
انگلیسی، "شرق جدید" (New
Oriental Bank نام داشت
و شعبه مرکزی آن در
هندوستان بود.**

مهر تاریخ نیز شامل روز و ماه و سال میلادی بود و بدین ترتیب هر شعبه متعهد شد فقط اسکناس‌هایی که از همان شعبه دریافت کرده بود و دارای مهر همان شعبه بود، آن را به طلا و نقره تبدیل کند.

بانک تا سال ۱۹۳۰ به فعالیت‌های بانکی خود، البته با افت و خیزهایی، ادامه داد ولی روی هم رفته در کار خود موفق بود. در این مدت تنها رقیب آن به غیر از بانک‌های استقرایی روس و بانک عثمانی چند صراف بزرگ ایرانی نیز بودند که آنها نیز به نوعی مانند بانک‌های کوچک

روابط عمومی و انتشارات: ۸۸۳۰۸۳۲۷ publicrelations@iccim.org

تحریریه: ۸۸۳۰۸۳۳۳ editorial@iccim.org